

Васильчук Генадій

**ОБОВ'ЯЗОК ЧИ ПРАВО:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС
ЩОДО ВИКОНАННЯ
“ЗАКОНУ ПРО МОВИ”**

Існування подвійних ідентичностей і різновекторних геополітичних орієнтацій призвели, на тлі виборчих перегонів до ще більшої поляризації українського суспільства. Мультикультурний соціум України навіть впродовж усіх років незалежності не зміг розібратися й прийняти вірне рішення щодо мовного підґрунтя свого духовного розвитку. Культурна парадигма як одна із фундаментальних частин інституалізації Української держави разом зі своєю мовною складовою до сих пір не замінена на таку, що адекватно відповідає цивілізаційним викликам сьогодення. Стереотипи історичної свідомості призводять до того, що питання двомовності дедалі частіше стає предметом політичних спекуляцій. Емоційне забарвлення цієї проблеми майже апіорі відкидає його правове, наукове вирішення. В сучасному українському суспільстві немає розуміння, що без національної ідентичності, основою якої є єдина мова, наша країна перетворюється на “failed state”, на державу, що не відбулася. Незважаючи на те, що згідно з соціологічними опитуваннями українська мова є рідною для 60 відсотків громадян України, тільки 37 відсотків використовують її в повсякденному житті¹. Сьогодні проблема постає в такому вигляді: з одного боку, громадяни України мають право обирати мову спілкування, з іншого – держава повинна захищати офіційну мову.

Зрозуміло, що ця криза національної ідентичності зумовлена попереднім історичним розвитком, але ж саме наукова ретроспекція дозволяє озброїти соціум методологією подолання таких небезпечних явищ. Попереднє сторіччя знає декілька

прикладів, коли держава всілякими методами намагалася вирішити питання закріплення української мови як офіційно-державної. З'явився навіть термін “українізація”. І хоча сама дефініція в широкому розумінні означала весь всеосяжний процес національного, політичного, соціально-економічного та духовного розвитку українського народу, “українізація” найчастіше використовувалася для захисту й посилення впливу саме української мови.

Наукова література з проблем українізації налічує десятки праць, сотні статей, значну низку дисертаційних досліджень², але відсутні роботи, які конче необхідні для узагальнення і визначення досягнень, прогалин, дискусійних і суперечливих тлумачень та оцінок. Єдиною на сьогодні працею подібного характеру залишається колективна монографія, підготовлена в Інституті історії України у 2003 р.³ Вона підсумувала десятирічний період вивчення українізації, отже є своєрідним еталоном науково-історичної думки.

Термін “українізація” був перенесений в УСРР під тиском соціально-політичних обставин, зумовлених інерційними силами української революції, котрий більшовики трансформували у конкретну політику згідно з власною політико-ідеологічною доктриною розбудови соціалістичного ладу. Він означав запровадження української мови у державних, культурно-освітніх та громадських установах. Історики розмежовують поняття “українізація” і “коренізація”, які вирізнялися за змістом і призначенням. Перший, на переконання деяких авторів⁴, є функціональною складовою “політики коренізації”, її історичною формою. Здійснювана більшовиками політика коренізації виявилася значно ефективнішою щодо “облаштування” національних меншин, які, крім мовного, освітнього, культурно-мистецького питання, вибудували національні адміністративно-територіальні одиниці та відповідно органи влади. Українізація титульної нації, якщо брати до уваги дві третини етнічних українців в УСРР, обмежилася філологічним аспектом, а радянська система влади мала територіальний і політично залежний

статус, особливо після конституційного оформлення унітарної держави. Адміністративні райони УСРР були українськими територіально, тому що структурно-системні органи влади формувалися не за національною, а політико-ідеологічною ознакою. Спроба О.Я.Шумського українізувати КП(б)У у 1926 р. завершилася його усуненням з посади наркома освіти і фабрикацією так званого “націонал-ухильництва”⁵.

В квітні 1917 в резолюції Української Центральної Ради вказувалось, що УЦР стоїть на “принципі українізації всього життя на Україні”⁶. А в квітні 1919 року вже більшовицький уряд прийняв постанову, що стосувалася співвідношення російської та української мов. Цікаво, що на дублювання всіх документів, вивісок, бланків відводилося аж ...10 днів⁷. 21 лютого 1920 року ВУЦВК затвердив постанову “Про вживання по всіх установах української мови нарівні з великоруською”⁸. Але й за часів як Центральної Ради, так і в перші радянські роки стало зрозумілим, що в такій культурнозабарвленій сфері соціального життя, як мова, не може бути прискорених темпів та непідготовлених кроків. Перші невдачі з декларативним введенням української мови в радянські установи допомогли збагнути, що без практичних заходів, а саме – без підготовки україномовних спеціалістів, без випуску українських підручників, газет вирішити проблему не можна. Першим декретом, що започаткував політику українізації на державному рівні, розпочав цілу низку серйозних, обґрунтованих законодавчих актів щодо українізації всіх сфер життя, була постанова ВУЦВК “Про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” від 1 серпня 1923 року⁹. Росіяни були визнані національною меншістю, але в той же час російська культура визначалася культурою світового значення. З наданням чинності цьому декрету, ніхто з тих громадян, хто не володів обома найпоширенішими мовами, не міг бути прийнятим на службу в державну установу. Це був перший натяк на те, що політика українізації розпочата всерйоз та надовго. Але, як показав час, уся робота була направлена на вивчення і введення

тільки української мови, тому що російську мову не треба було вивчати на спеціальних курсах. Особи, що перебували на державній службі до надання чинності декрету й не володіли обома мовами, мали вивчити їх протягом року¹⁰. В тому році, та й в майбутньому, курсів вивчення російської мови ніхто не відкривав.

І все ж таки формулювання, що особи, які “не вивчили в установленому для них речинці української мови, підлягають безумовному звільненню з державної служби”¹¹, було найбільш радикальним і послідовним пунктом цього документа. Чітке додержання цього рішення принесло б найбільші результати діяльності Уряду за українізоване діловодство. Але відомо, що якщо не дотримуватися суворого рішення, то наступна навіть більш жорстка постанова буде виконуватися менш ретельно. Тим більше, що декрет залишав деякі лазівки для порушників. Було записано, що “приймати на державну службу тих осіб, що не володіють українською мовою... можна виключно зі спеціального в кожному випадкові спеціально зареєстрованого дозволу в центрі – Народного комісара та керівників центральних установ”¹². Зрозуміло, що в ситуації, коли Україні були вкрай необхідні кваліфіковані фахівці, особливо природничого профілю, цей пункт був одночасно й вирішенням проблеми, й прикладом для зловживань.

Декрет від 1 серпня 1923 року вперше зосереджував увагу на методах вирішення проблеми. Народному комісаріату освіти доручалось організувати при установах для навчання співробітників радянських установ українській мові курси двох типів: короткотермінові – протягом навчання на них не більш 3-х місяців і довготермінові для кваліфікованих робітників з навчання до 9-ти місяців. Як вважали керівники України, цього буде достатньо, аби всі службовці опанували українським діловодством і через рік повністю українізувались. Але до перших успіхів було ще далеко. Цей законодавчий акт, розпочавши українізаційну кампанію, залишився символом тієї доби, хоча фактично став невиконаним гаслом, виходячи з термінів, що

були в ньому зазначені. Ситуація в Україні була надто суперечливою, щоб покращити її прийняттям одного декрету.

Наступним документом у цій сфері стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 30 квітня 1925 року “Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату”. Уряд повинен був визнати, що “робота в справі українізації радянського апарату протікала, по-перше, за тяжких умов непозбутої ще спадщини панування російської буржуазної і дрібнобуржуазної культур над українською, що досі переважно тільки селянська, по-друге, за умов браку грошових коштів і культурних сил для навчання української мови співробітників радянських установ, і по-третє, за умов недостатнього поновлення радянського апарату за рахунок притягнення нових українських елементів...”¹³. Тим самим ВУЦВК та РНК УСРР прийшли до розуміння того факту, що під українізаційну кампанію треба підвести відповідну матеріальну основу, й що терміни в сфері культурно-національних відносин не можуть бути настільки необґрунтованими. Відповідальність за затримку переведення українізації державних установ, а також за непереведення її до встановленого терміну – покладалася безпосередньо на керівників установ. Тобто всі вони на місцях повинні були самі слідкувати за дотриманням постанови.

Цікаво дослідити трансформацію в поглядах законодавців щодо українізації вивісок, написів, штампів на території України. Якщо в попередніх постановах зобов'язувалось робити написи поруч із російською – українською мовою, то остання постанова наказувала всі акти публічно-правового характеру, а також бланки, штампи, вивіски, етикетки тощо на території УСРР перевести українською мовою з тим, щоб робити переклад російською мовою ставало не обов'язком, а лише правом. Саме цим підкреслювався ще раз пріоритет української мови, тоді коли російській мові відводилося місце серед мов національних меншостей.

Постанова ВУЦВК та РНК від 30 квітня 1925 року не тільки підтвердила вже відомі настанови попередніх документів,

але виявила більш серйозний підхід до проблеми. Прийняття нових пунктів, зауважень, переорієнтація старих поглядів дали змогу цій постанові зробити рішучий крок у сфері українізації державного апарату країни. І все ж таки, являючи собою сумісний документ законодавчого та виконавчого органів, ця постанова ще не була документом практичного плану.

Тому-то на підтримку постанови ВУЦВК та РНК УСРР “Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату”, в цьому ж році, але 16 липня була затверджена постанова ради Народних комісарів УСРР “Про практичні заходи по українізації радянського апарату”¹⁴, якій і належало вирішити ті проблеми, що залишилися після прийняття попереднього документа, адже до затвердженого терміну остаточної українізації залишилося лише декілька місяців .

На посилення пункту 5 постанови ВУЦВК й РНК УСРР від 30 квітня 1925 року “Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату”¹⁵ щодо переведення всіх вивісок, штампів тощо на території України українською мовою Рада Народних комісарів 12 жовтня 1925 року прийняла постанову “Про форму написів /вивісок/ на будинках, де містяться радянські установи”¹⁶. В цьому документі знову наголошувалося положення, що всі написи /вивіски/ повинні мати повну назву установи українською мовою. Як зазначалося далі “поруч із українською мовою написи /вивіски/ можна складати також і російською мовою або мовою відповідної національної меншості”¹⁷.

Цілу низку документів, що безпосередньо торкаються проблеми українізації центральних органів державної влади та управління УСРР, являють собою постанови Центральної Всеукраїнської Комісії українізації радянського апарату при Раді Народних Комісарів України /ЦКУР/¹⁸. Але спочатку ця комісія навіть дублювала аналогічні документи РНК УСРР. Так постанова зазначеної комісії від 15 грудня 1925 року “Про порядок заведення на території УСРР вивісок, написів, бланків, штампів і етикет українською мовою”¹⁹, майже повторювала

вже згадану постанову РНК УСРР від 12 жовтня 1925 року. З іншого боку, цей факт доводить, що комісія досить ретельно взялася за роботу, почавши з малого.

У березні 1927 року Центральна Всеукраїнська Комісія українізації затвердила документ, назва якого говорила про те, що стоїть в роботі комісії на передньому плані. Ця постанова — “Про вимоги знання української мови для осіб, що стоять на службі в державних установах й підприємствах УСРР”²⁰, зокрема зобов’язувала всі державні установи УСРР приймати на службу тільки тих службовців, що мали посвідки про знання української мови. Комісія, більш обізнана зі станом справ на місці й розуміючи, що на Україні 20-х років багато людей були взагалі неписьменні, а не тільки неписьменні з точки зору української мови, знайшла змогу не застосовувати наведеного правила “до осіб, що їхня праця не стосується до діловодства..., а також осіб обслужного персоналу /прибиральниці, сторожі, грубники і тощо”²¹. Це правило згідно з постановою не торкалося й осіб, запрошених з інших союзних республік або з-за кордону на тимчасову працю. І знову цей виняток був зроблений, виходячи з реалій життя, адже суворі українізаційні заходи відштовхували кваліфікованих фахівців. Прагматичний підхід до українізації можна побачити й в пункті постанови, що стосується осіб, які бажали дістати посади в центральних установах УСРР. Їм надавалося право за певну плату пройти спеціальну кваліфікаційну комісію й одержати посвідки про знання української мови. Звільнялися від екзамену колишні учні вищих шкіл, робітничих факультетів, технікумів і професійних шкіл, що склали іспити зі знання української мови при своїх школах і мали відповідні посвідки²².

Комісія українізації при РНК УСРР у 1927 році видала ще одну постанову, що стосувалась україномовних вивісок і написів на території України²³. В постанові, зокрема, зазначалося, що написи на всіх залізничних станціях і пристаннях водних шляхів повинні бути українською і російською мовами, а на транспортних засобах, що належали комунальним підприємствам,

написи внутрішні й надвірні бути – українською мовою. Вже в 1927 році стало ясно, що для успішного ходу українізації зросійщеного апарату треба створювати україномовне оточення, особливо в містах, де українська побутова мова була рідкістю.

Апогеєм законотворчої діяльності в сфері українізації радянського апарату та всього процесу стала постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР від 6 липня 1927 року “Про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвиткові української культури”, яка, як вказував Дж. Мейс “... на декілька років залишилась основною настановою в національній політиці комуністів на Україні”²⁴.

Процес українізації був переобтяжений різними проблемами, які виникали постійно й потребували постійного вирішення. Робила свій внесок і вже організована бюрократична машина, створюючи перешкоди українізаційній кампанії. Так, в лютому 1927 року Народний Комісаріат Юстиції УСРР мав прийняти документ, сама назва якого була майже цілим пунктом постанови, направленої проти бюрократів: “Про незаконність відмови кредитових установ, що функціонують на території УСРР, приймати векселі, писані українською мовою, через те, що до них не додано перекладу російською мовою, а також писані або підписані мовою однієї з нацменшостей що є в УСРР”²⁵. Як видно, НКЮ України серйозно поставився до питання й ні в кого не повинно було виникати бажання в дещо іншому тлумаченні пунктів цієї постанови. Радикалізм і більш чітке формулювання документів щодо українізації стали характерною рисою другої половини 20-х років. Уже пройшли перші запаморочення від успіхів, повністю проявили себе всі труднощі і проблеми, розкрились об’єктивні й суб’єктивні причини, що якоюсь мірою пригнічували українізацію, виявилися певні тенденції та напрями, на які потрібно було зорієнтувати виховну та організаційну роботу.

Політика українізації була згорнута насильницькими методами в першій половині 30-х років. Вона призвела до

зльоту української культури, явила собою приклад намагань вирішити питання національно-культурного будівництва, великою мірою стала символом піднесення українського духу.

Наприкінці 20-го сторіччя під гаслом виконання настанов “Закону про мови” почався новий етап посилення впливу української мови на розвиток ментальності громадян України. Водночас з’явилися нові труднощі, проблеми іншого рівня. Питання двомовності стають політичним гаслом й навіть закликом до боротьби. Політичні лідери та блокові ватажки забувають про необхідність гармонізації суспільних процесів, не хочуть чути про пошуки консенсусів та порозумінь. Популістські зазіхання ура-патріотів не дозволяють їм використувати минулий досвід поколінь, не хочуть вони й оцінити з наукової точки зору межу між обов’язком і правом на поширення державної мови і, як здається, роблять це свідомо. Просто треба з’ясувати, кому це на користь?

¹ *Нагорна Л.* Національна ідентичність в Україні. – К., 2002 – С. 4–5.

² Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-ті рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2003. – 218 с.

³ “Українізація” 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. *В.А.Смоля.* – К., 2003. – 392 с.

⁴ Там само. – С. 18–19.

⁵ *Новохатько Л.М.* Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1998. – С. 127–140.

⁶ *Шевченко В.* Неизвестная украинизация. – Зеркало недели. – 2004. – 28 февраля.

⁷ Збірник Узакошень УСРР, 1919. – № 23.

⁸ Збірник Узакошень УСРР, 1920. – № 1.

⁹ Збірник Узакошень УСРР, 1923. – № 1. – Ч. 29.

¹⁰ Там само. – Арт. 332.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Збірник Узакошень УСРР, 1925. – № I. – Ч. 26. Арт. 202.

¹⁴ Там само. – Ч. 56. – Арт. 332.

¹⁵ Там само. – Ч. 26. – Арт. 202.

¹⁶ Там само. – Ч. 78.

- 17 Там само. – Ч. 78. – Арт. 448.
18 *Новохатько Л.М.* Назв.праця. – С. 127–140.
20 Збірник Узакошень УСРР, 1925. – № I. – Ч. 26. – Арт. 202.
21 Збірник Узакошень УСРР, 1927. – № II.
21 Там само.
22 Збірник Узакошень УСРР, 1925. – № I. – Ч. 78. – Арт. 448.
23 Збірник Узакошень УСРР, 1927. – № II.
24 *Mace J.* Communism and the dilemmas of National liberation: National Communism in Soviet Ukraine. 1918–1933/ – Cambridge – Massachusetts, 1983.
25 Збірник Узакошень УСРР, 1927. – № II.